

Anton Pannekoek

Letterkundig Museum

De professor van de revolutie

Toen Lenin in 1920 zijn brochure 'De linkse stroming, een kinderziekte van het communisme' schreef, keerde hij zich vooral tegen de Nederlander Anton Pannekoek (1873-1960), de sterrekundige en grondlegger van het radencommunisme, wiens ideeën steeds weer opduiken in de internationale discussies aan de uiterste linkerzijde.

Bij Van Gennep verschijnt dit jaar een selectie uit zijn brieven, aangevuld met zijn nooit eerder gepubliceerde memoires. Martin Schouten ging op zoek naar de professor van de revolutie.

Blauwe vergeetmeniet-ogen achter een smal brilletje, iets van verbazing in de blik. Rode koontjes. Grijs sik en snor. Zoals men zich een Chinees wijsgeer voorstelt: oud en vriendelijk.

Een hoge stem zonder veel uitdrukking. Zijn leven lang dovig. In de laatste jaren bij het debat altijd een hand achter het oor. Beledigingen hoorde hij niet. Ja, zei hij dan, Marx zei. . .

Zo leeft hij voort in de herinnering van wie hem gekend hebben. Al in 1918, toen hij toch pas 45 jaar was, werd hij opa genoemd door zijn geestverwanten. Maar niet waar hij bij was, daarvoor was de afstand te groot.

Zijn enige relatie met anderen was de discussie, de les.

Hij kwam uit Vaassen (2 januari 1873), waar zijn vader zich vanuit het niets had opgewerkt tot bedrijfsleider bij de ijzergieterij: een strenge meneer op de foto die ik van hem gezien heb. Zijn moeder was vroedvrouw geweest. Hun kinderen moesten hogerop.

Twee zusters werden onderwijzeres, zijn broer Adolf ging naar de militaire academie en toen hij op zijn zestiende het hbs-diploma had gehaald ging hij natuurkunde studeren in Leiden.

Hij trok met een been. Zijn leven lang heeft hij speciaal schoeisel gedragen, met aan een van de schoenen een beugel tot onder de knie. Werd hij als jongen 'manke' genoemd? Maakte dat hem schuw en eenzelvig?

Lid van het studentencorps is hij nooit geweest. Geldgebrek misschien. Zijn tijd vulde hij met studie en met het doen van waarnemingen, die hij in een dagboek noteerde.

„Donderdag 24 april. Gistermorgen en -avond werd hier de nachtegaal gehoord. Heden plukte ik *Cardamine hirsuta*, een plant welkes bladeren ik hier reeds lang in 't gras zag, zonder ze te kennen. Ik teekende ze in kleur uit. Gisteren kocht op een boekverkoop alhier. . .”

Hij studeerde af in de sterrenkunde — 22 jaar oud — en hij vond werk bij de Rijksdriehoeksmeting: vanaf torens hoekmetingen doen ('Ik vertrok van Leiden trein 10.01; chronometer in de hand, barometer aan riem

opgehangen. Universaalinstr., Bambergsche toestel en verder bijbehooren als bagage meegenomen' — 6 mei 1896)

Het boekhouderachtige is opeens afwezig in een dagboek uit de eerste helft van 1899, het laatste dat bewaard is gebleven en waarschijnlijk ook het laatste dat hij geschreven heeft:

„Haat is geen goede leidsvrouw. En wanneer bij het zien van alle slechtheid in de wereld, en nog meer bij de zelfvoldaanheid van hen die het goed hebben, in ons binnenste een sympathie wast voor de groote massa misdeelden en ongelukkigen en een doffe haat opkomt tegen de maatschappij en hare machthebbers: wanneer wij begrijpen de bommenwerpers en toeuichen de anarchisten. . . dan is het onze plicht, deze haat te onderdrukken, hoe moeilijk het valt, en met koel hoofd mee te denken en te werken om een betere toekomst voor te bereiden. Toen wordt het gevoel nog wel eens te nuttig - Bv. als men iemand onder 't croquetjes eten hoort zeggen, dat die Lucheni toch een slechte kerel is.”

Zo dacht hij erover toen hij zesentwintig was. Pas benoemd tot observator aan de Leidse sterrenwacht en lid geworden van de liberale kiesvereniging, zoals het een Leidsch burger van zijn stand paste.

Maar aan de bittertafel van de herenociëteit voelde hij zich slecht thuis. Liever zat hij op de leeszaal, waar alle tijdschriften en nieuw verschenen boeken te vinden waren. Daar vond hij ook een vriend met wie hij praten kon over wat hem bezighield: Willem de Graaff, firmant van een grote bloembollenzaak. De Graaff was socialist.

Later zou hij DeGraaff altijd noemen als de man die hem over de streep had getrokken, maar in het crisis-dagboek is de hoofdrol voor 'Adolf' (zijn broer, neem ik aan) en niet voor 'mijn socialistische vriend'.

„De weg? Het plan is van Adolf. . .” Volgt een plan voor arbeiderszelfbestuur, dat te realiseren is in een bedrijf waar de geldsommer afziet van het nemen van de winst en waar de leiding genoeg neemt met een laag salaris: „Ideaal is toch, voor zijn medemenschen mee te werken en broodnodig is er niet.”

De sfeer van nachtenlang praten, kortom, de wereld gezien vanuit de jongenskamer. Het dagboek eindigt met een 11 juni 1899 gedateerde bekeringsgeschiedenis:

„Er was een overtuiging van goed recht om als eerlijke overtuiging mee te tellen ons socialisme. Maar mijn besef van 'niets is absoluut waar' (Idee nr. 1 Multatuli) veroorzaakte afkeer van hun fanatisme: 'dit is alleen de weg'. Dat ze als partij zo schreeuwde en zoo on-netjes was, heeft in kinderjaren wel indruk gemaakt; maar telde al sinds jaren niet mee; de netheid met haar attributen was me al verwurmd (. . .) Zondag 11. leende ik van Adolf Bellamy's gelijkheid voor allen (. . .) Ik heb het doorgelezen; en de crisis was in gang. 't Was toch te zot om ineens door een verhaaltje overtuigd te worden (. . .) Voor 't slapen laatste gedachte: hoe zit het in elkaar, wat is waarheid; wat moet ik doen (. . .) Hun geloof is mijn geloof, hun streven mijn streven. En een heerlijk optimisme en gevoel van geluk heb ik daarna steeds gehad. Soms kon het denken aan de tijden die komen zullen, mij een siddering

Pannekoek (met zontje rechts), Kautsky (midden, grijze baard) en Anna Pannekoek (midden achter) rond 1907

van genot geven, alsof ik er reeds voorstond „Spreek heden Adolf. Deel hem de zaak mee. Hij had niet gedacht. Dat ik zoo gauw over zou gaan; kijkt me belangstellend aan. Laat me expliciteeren (. . .) Hij kan nu niet alles overzien (. . .) maar als hij in Amsterdam eenmaal overzicht over alles heeft, alles eens goed bekijken of er dan mogelijke bezwaren rijzen.

„Maar dan is het geen simpele verblinding van mij. Ik kan de proef verder drijven en op deze manier propagandeeren (. . .) Wat een andere kijk plotseling op de strijd en de beweging hier en elders. Pak ik nu een of ander tijdschrift, een debat of wat ook; bemerk dan dat ik een ineens geheel aan de andere kant sta; onze socialisten, de uitgeworpen (. . .)”

In het culturele blad De Kroniek was dat jaar 1899 een polemieek aan de gang tussen Frank van der Goes en J. Saks over de waardeleer van Marx. Pannekoek stuurde een artikel op waarin hij het standpunt van Van der Goes verdedigde.

Van der Goes, als mede-oprichter van De Nieuwe Gids zijn leven lang befaamd als 'literator', gold in die tijd als de beste Marxkennner van Nederland. Van der Goes zocht contact met Pannekoek en stelde hem voor om samen het tweede deel van *Das Kapital* door te werken. De dagboeken maakten plaats voor schriften vol studieuze aantekeningen. Dat Van der Goes alleen maar deel 1 kende verbaasde Pannekoek en later zal hij ook wel beseft hebben dat Saks het toen bij het rechte eind had.

★ ★ ★

Mooi was hij niet. Zijn neus was lelijk en zijn

mond stond zuinig, boven een wat wijkende kin. Snor en baard hebben hem wat dat betreft veel goed gedaan in later jaren.

Hij was dertig toen hij trouwde: „Het meest schijnt destijds indruk gemaakt te hebben dat Pannekoek en zijn vrouw wel officieel getrouwd zijn — het vrije huwelijk was in die jaren niet onbekend!”

Zijn vrouw werd Anna Nassau Noordewier, lerares Nederlands aan de meisjes-hbs in Leiden (het citaat hierboven is van iemand wiens moeder in die tijd een collega was van de latere mevrouw Pannekoek). Ze was twee jaar ouder dan hij. Op foto's uit die tijd een aantrekkelijke dame, met een gulle, geestige mond.

Voor hem gaf ze haar baan op, zoals dat ging in die tijd. Het huwelijk heeft standgehouden tot aan de dood. De kinderen die ze kregen herinneren zich nauwelijks een moment van ruzie. Hij zou altijd de wat verlegen studeerkamergeleerde blijven, zij legde voor hem de verbindingen naar de buitenwereld: mensen overhuis hebben, bij die mensen op een partijtje verschijnen. Voor haar moet hij een vast en onwrikbaar punt in het leven zijn geweest.

Hun zoon: „En als mijn moeders vriendinnen een beetje luidruchtig waren, nou, dan wist hij al gauw dat er nog net iets geschreven moest worden en dan zat hij op zijn studeerkamer.”

Hij had haar leren kennen via zijn partijwerk. In 1902 had hij met zeven geestverwanten in Leiden een afdeling van de SDAP opgericht. Hij was voorzitter, secretaris en penningmeester tegelijk; Willem de Graaff droeg de kosten. Hij weerde zich in het 'theoretisch' maandblad van de partij, De

Nieuwe Tijd. Troelstra vroeg hem overhuis om hem, als opkomend theoreticus, aan zijn kant te krijgen tegen Gorter ('en 's middags deden wij een lange wandeling door bosch en duin').

Vergeefse moeite was het. Met De Leer verstond Pannekoek geen gekheid, al evenmin als Gorter met wie toer. al het conflict over de koers van de partij begonnen was. En ook: Herman Gorter was een persoonlijke vriend van Pannekoek geworden.

Samen met Henriëtte Roland Holst en Saks vormden ze 'De Nieuwe Tijd-griep': steile marxisten, voor wie politiek niet de kunst van het mogelijke was.

★ ★ ★

Toen op de sterrenwacht elektrisch licht werd aangelegd, vond de directeur petroleumlicht toch eigenlijk beter voor bepaalde astronomische waarnemingen. Hij stond er op dat zijn medewerkers 's morgens op t. kwamen, ook al hadden ze nachten achtereen door de telescoop gekeken.

Pannekoek (in 1902 gepromoveerd op *Untersuchungen über den Lichtwechsel Algols* — een Marx-citaat als laatste stelling; daarvoor en daarna publicerend in Duitse en Nederlandse vakbladen) raakte er in conflict. Hij dacht er al over om te gaan solliciteren naar een betrekking als leraar toen hij een brief kreeg van Kautsky.

Karl Kautsky, de meest gezaghebbende marxist van die jaren, was de leider van de Duitse sociaal-democratische partij. Kautsky kende Pannekoek uit de publikaties in Die Neue Zeit, het Duitse voorbeeld van De Nieuwe Tijd, en hij vroeg hem om leraar te worden aan een op te richten kaderschool van de partij in Berlijn.

In 1906 ging hij naar Berlijn ('Vlak achter ons huis zongen de nachtegalen, zodat wij uit de slaap gehouden werden'). Toen de Pruisische politie hem in 1907 een *lästiger Ausländer* vond, wilde de partijleiding in B en hem wel hebben. Hij kwam er niet ver van de botanische tuin te wonen.

Als hij naar spreekbeurten buiten Bremen ging nam hij altijd een dag extra om te kunnen wandelen in een hem onbekende natuur. In de trein, lezend en zo nu en dan opkijkend naar het landschap — zo was hij gelukkig.

Zondagochtend 9 maart 1910 zat hij in Berlijn bij Kautsky thuis, met nog wat prominenten uit de partij. Ze zouden meedoen aan een kiesrecht-demonstratie die dag. Rosa Luxemburg zag het liefst dat de actie zou uitgroeien tot iets waar de partijleiding geen greep meer op had, een massastaking.

Pannekoek: „Hij (Kautsky) zaarentegen vond het absoluut noodzakelijk dat de beweging streng onder controle van de *Vorstände* bleef. Ik viel Rosa bij. En verdedigde hetzelfde standpunt met verdere argumenten. Maar wij tweeën bleven met onze opvattingen alleen staan.”

De leiders hebben het altijd moeilijk met hem gehad. „De bothedigheid en verwaandheid van een op een formule doodvallende óók-politicus als Pannekoek,” schreef Troelstra in 1905. In Bremen raakte hij betrokken bij stakingen waarbij de stakers tegenover de vakbondsleiders kwamen te staan. Hij koos de kant van de stakers.

Pannekoeks wantrouwen tegen leiders was geen persoonlijke eigenaardigheid van hem. Wat er in die jaren in de sociaal-democratie gebeurde, werd geanalyseerd door Robert Michels in een klassiek geworden boek. Michels betoogde dat de bureaucratie van de arbeidersbeweging een nieuwe klasse was geworden. Een klasse die niet anders kon dan haar eigen positie verdedigen, een verstandhouding zoeken met de status quo en de beweging naar rechts manoeuvreren. Als 'de ijzeren wet van Michels' is het sindsdien een leerstuk geworden in de sociologie: zo gaat het in organisaties.

Pannekoek maakte dezelfde analyse in die tijd. Zinovjev, een van Lenin's naaste medewerkers, bouwde er een boek op. In Lenin's *Staat en revolutie*, geconcipeerd in 1917, klonken Pannekoeks ideeën door.

Pannekoek en Michels kregen hun gelijk in augustus 1914, toen alle socialisten in de Duitse Rijksdag (op één na) voor oorlogskredieten stemden. In Nederland sloot Troelstra zijn 'godsvrede' met de andere partijen en zo ging het in alle landen. Lenin, in een brief uit 1914: „De enige die de waarheid heeft verteld aan de arbeiders is Pannekoek...”

Hij was met vakantie in Nederland toen de oorlog uitbrak. In Helmond vond hij een baan als hbs-leraar. Daarna in Hoorn en in 1917 in Bussum, waar zijn vriend Gorter woonde.

Gorters vrouw, een vriendin van Anna Pannekoek, was nog maar pas overleden en hij kwam een jaar lang elke dag eten. In 1909 waren ze samen uit de SDAP gestapt, samen met de andere 'marxisten', en ze hadden onderdak gevonden in een nieuw partijtje: de SDP.

Allengs raakten ze ook met de leiding van de SDP in conflict, ze wisten het altijd beter. Steiler in de leer dan zij was niemand. De breuk kwam na de Russische revolutie. De SDP ging zich CPH noemen, volgde de aanwijzingen van Lenin.

Gorter en Pannekoek — in die tijd mannen van groot internationaal gezag in de beweging — hadden kritiek op Lenin. Die, intussen vertrouwd geraakt met de beslommeringen van de strijd om de macht en hoe die te behouden, schreef een boos boekje: *De linkse stroming, een kinderziekte van het communisme*. Pannekoek en zijn medestanders, schreef hij, 'kletsen op een bijzonder komische manier ongelooflijke onzin bij elkaar, waardoor zij er blijk van geven dat zij van het ABC van het marxisme niets hebben begrepen.'

★ ★ ★

Als spreker trad hij niet meer op na 1914, omdat hij de ouders van zijn leerlingen niet in verlegenheid wilde brengen. Het leraarschap beviel hem niet, zijn doofheid maakte hem tot een al te makkelijke prooi, en in 1916 werd hij toegelaten als privatdocent aan de Leidse universiteit — in de geschiedenis van de sterrenkunde, een vak dat niemand anders gaf. Het betaalde niets, maar het was een soort sollicitatie. In 1918 werd hij door de curatoren van de universiteit bij de minister voorgedragen voor de post van onderdirecteur op de sterrenwacht. Precies in die tijd brak in Hongarije de

revolutie uit. Bela Kun, de leider van de Hongaarse radenrepubliek, benoemde een aantal prominente marxisten tot 'erelid' van het een of ander. Pannekoek was daar ook bij. Dat kostte hem zijn benoeming ('knoei-ers' vond hij de Hongaarse leiders), voortaan publiceerde hij alleen nog maar onder pseudoniem in linkse bladen. Maar Amsterdam wilde hem wel hebben.

Op de zolder van het gebouw in de Oudemanhuispoort stichtte hij een sterrenkundig instituut. Lector in 1918, buitengewoon hoogleraar in 1925 en vanaf 1932 gewoon hoogleraar.

„Nu is het vooral de teere lichtband van den Melkweg, die met zijn wonderbaar schilderachtigen en grilligen vormenrijkdom van heldere nevelwolken, lichtstrepen, donkere hopen en groeven het oog treft” (*De wonderbouw der wereld*, 1916).

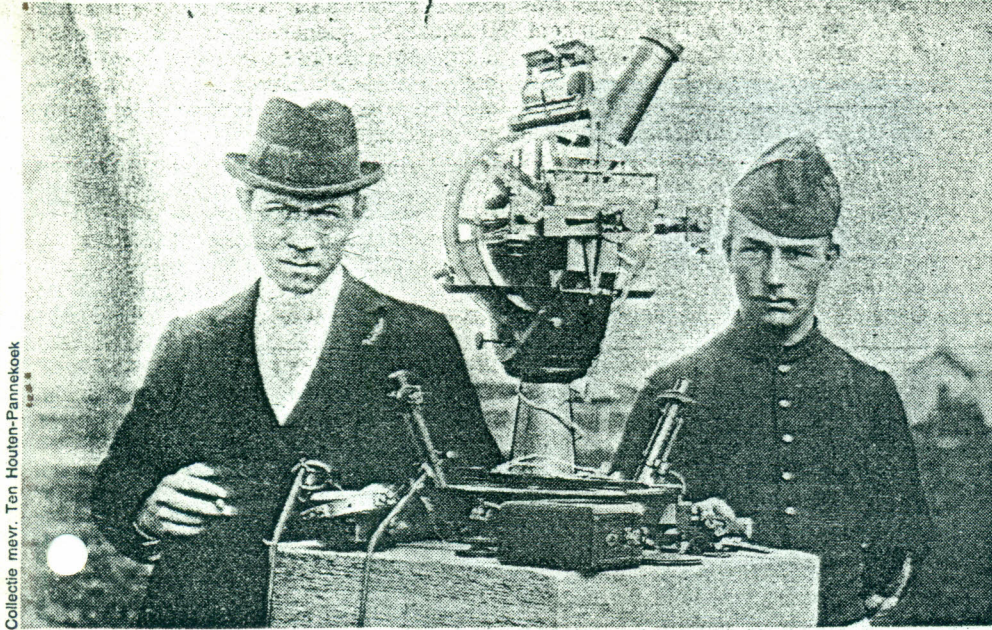
★ ★ ★

De Tweede Socialistische Internationale was ondergegaan in 1914. Vanuit Moskou werd een Derde Internationale gesticht: de Kommunistische Internationale — of Komintern. In Amsterdam werd in 1919 het Westeuropese bureau van de Komintern gevestigd. In Amsterdam werd een internationale conferentie gehouden. Pannekoek: „Als het tijd was voor de lunch zwermden we uit naar een café in de buurt met tuin, zetten we aan tafeltjes in vele talen onze discussie voort en moeten op het andere publiek zeker de indruk van een internationale conferentie gemaakt hebben. We hadden verdenking gekregen op één der Amerikanen, dat hij niet pluis was, en we spraken af dat de volgende zitting aan huis bij Wijnkoop (CPH-leider, red.) zou zijn op het Pretoriusplein en ik zou stuk voor stuk 's namiddags elk der anderen er heen dirigeren (met opgave van tram, overstappen etc.) behalve de verdachte.”

Er zat inderdaad een verklikker bij, maar het was niet de man die ze ervoor aanzagen. Amateurisme en linksheid waren voor Moskou redenen om het bureau snel weer op te doeken.

Belangrijker was zijn rol in Duitsland. De communistische partij scheurde er en met Gorter werd hij de ideoloog en woordvoerder van de afgesplitste linkervleugel: de KAPD. Gorter trad in vergaderingen op, reisde naar Moskou om Lenin te overtuigen dat het allemaal anders moest. Pannekoek schreef vanuit Bussum stukjes voor de partijpers die een minstens zo grote invloed hadden.

De KAPD scheurde in een 'rekkelijke' en 'precieze' richting. Gorter ging mee met de preciezen (Essener richting), Pannekoek maakte zich langzamerhand los uit dit soort verwickelingen. Toen in Nederland een linkervleugel zich losmaakte uit de CPH en verder bestond als KAPN bedankte hij wel voor de CPH, maar lid van de KAPN werd hij niet. Gorter heeft er nog wel een rol in gespeeld, met stijgende weersin. De Nederlandse anti-leninistische bolsjewiki zetten hun argumenten ter vergadering graag kracht bij door een stoel op te pakken en daar dreigend mee te zwaaien: stoelewiki — dat waren het.

Collectie mevr. Ten Houten-Pannekoek

Pannekoek (met hoed) als sterrekundige omstreeks 1897.

De persoonlijke vriendschap met Gorter bleef ondanks het politieke meningsverschil intact. Ze zagen mekaar veel: „Leg me dat nog eens precies uit, Anton.”

En zo groot was het meningsverschil ook niet. Allebei vonden ze dat de bevrijding van de arbeiders het werk van de arbeiders zelf moest zijn, niet van hun leiders. Want wie leiders erkent geeft zijn vrijheid al weer weg.

Gorters laatste grote gedicht, *De Arbeidersraad*, is voor een groot deel in gezamenlijk overleg ontstaan.

„Met Herman bleven we geestelijk samenleven. Telkens na zwerftochten of na een verblijf in Zwitserland kwam hij weer bij ons terug. Liet zich bij voorkeur in *De Verbrandede Pan* neer. Dan kwam hij bij ons en las stukken voor uit Shakespeare of stukken van wat hij geschreven had over de grote dichters van de bourgeoisie. Of ook zat ik bij hem in het Verbrandede Pan huis waar hij mij zijn gedicht *De Arbeidersraad* in eerste vorm voorlas. Ik weet hoe ik hem toen overtuigde dat er nog een groot stuk bij moest om de ontwikkeling van de arbeid als factor in de groei van de menselijke maatschappij te laten zien, want hij toen ook gedaan heeft.”

Toen Gorter in 1927 stierf verloor hij zijn enige vriend.

★ ★ ★

Een anti-stoelewikisch groepje was uit de KAPN getreden. Een vriendengroepje rond de Amsterdamse onderwijzer Henk Canne Meijer, vlijtige liefhebbers van 'de theorie'. Henk Canne Meijer zocht contact met Pannekoek en die vond het wel aardig allemaal. Op de bijeenkomsten verscheen hij zelden, maar aan de publikaties van het groepje droeg hij regelmatig wat bij. Veel meer dan twintig jongens zullen het niet geweest zijn, maar ze noemden zich 'De Groepen van Internationale Communisten Holland'. Hun invloed was groter dan hun getal — ook al omdat ze hun krantje in het Duits publiceerden.

Ze waren tegen partijen en vakbonden, arbeidersraden zoals je die in de revolutietijd had gehad in Rusland en Duitsland wilden ze. Wilde stakingen, dat was een vorm van strijd die ze graag zagen. Pannekoek werd hun ideoloog.

Hij kreeg nog een keer last met zijn politieke besognes toen hij in 1926 met een eclips-expeditie naar Sumatra werd gestuurd om er de zonsverduistering waar te nemen. Hij moest een stuk tekenen dat hij zich in Indië van communistische propaganda zou onthouden.

Hij zei dat hij net zo min een stuk zou tekenen waarin hij verklaarde dat hij niet zou stelen. Ten slotte kon hij zich vinden in een formule van 'geen tegen de regering gerichte daden'.

De politiek hield hij strak gescheiden van zijn werk. Op de universiteit zou hij geen arbeidersraad beginnen. Van telmachines moest hij trouwens ook niets hebben, dat was hem te modern. Berekeningen moesten met de hand. Elke stap moest je kunnen meedenken.

Het glimmende messing en het zwart gelakte ijzer van fotometers, waarin hij de platen met kamraden op hun plaats draaide — voor de lichtbundel uit de galvanometer. Spectra-foto's molk hij zo jarenlang uit, verstoord als iemand te laat kwam.

Met een buitenlandse hoogleraar, uitgenodigd door de studenten, kwam hij een keer in l'Europe terecht voor een maaltijd. Daar was een strijke en dat hinderde hem.

Een meisje naast hem zei: „Dat is misschien voor mensen die niet zoveel te praten hebben.”

Hij: „Waarom gaan die dan niet thuis een boek lezen?”

★ ★ ★

De bezetting kwam en hij werd niet opgepakt. Het schijnt dat foute gezagsdragers het voor hem op hebben genomen tegen de bezetters: die is ook tegen de Russen. Het schijnt ook dat hij zich daar nogal gegriefd door voelde.

In de oorlog schreef hij zijn belangrijkste politieke werk, *De Arbeidersraden* (verschenen in 1946, sindsdien in veel talen vertaald): „Wat hier geschreven is, moge de vonk zijn die de vlam in hun geest ontsteekt.”

Zijn vrouw ging in de hongerwinter voor lange tijd het ziekenhuis in. Hoe je de wereld moest inrichten was hem bekend, maar hoe hij zichzelf moest redden wist hij niet. Een collega ontfermde zich over hem. Hij stond hulpeloos in het leven. Niet uitgelezen kranten legde hij op zijn stoel, net zo lang tot de stapel zo hoog was dat zijn benen knel kwamen te zitten tegen de tafelrand. Dan verhuisden de kranten (NRC en Guardian) naar zolder, niemand mocht ze weggoeien.

Bij een verhuizing, na de oorlog, vond zijn zoon onder meer pakjes puddingpoeder tussen de kranten op zolder. Die had hij, met veel andere rommel, ook bewaard en in de hongerwinter had hij er niet meer aan gedacht.

In de jaren dertig en veertig had hij in Amsterdam gewoond, omdat daar zijn werk was. Na de oorlog, toen hij met emeritaat was, verhuisde hij naar Zeist — hij was toch maar het liefst buiten. Later werd hij in Wageningen de overbuurman van zijn dochter.

Daar ontving hij de kameraden die er nog waren. Hij werkte er aan een Engelse editie van zijn geschiedenis van de astronomie. Elke morgen om zes uur ging in zijn werkkamer het licht aan. Staande in zijn tuin zag hij de eerste Spoetnik nog. „Maar een mens op de maan,” zei hij tegen zijn dochter, „ze komen nooit op de maan. Dat kan niet.”

★ ★ ★

„Pannekoek is droog,” zei Saks, „maar welk een poëzie in die droogheid.”

Hij schreef zonder humor, zonder beeldspraak, zonder emotie — hij redeneerde bedachtzaam pagina na pagina vol, saai en helder. Maar als je zijn zinnen uit hun verband licht hebben ze soms een vreemde magie. Deze bijvoorbeeld, uit *De wonderbouw der wereld*, een populair-wetenschappelijk boek over sterrenkunde:

„Een vlieg zweeft om ons hoofd en wij zelf wandelen heen en weer, onder van de snelle vaart iets te bemerken.”

In de jaren zestig was zijn werk aan de orde bij linkse studenten in Duitsland en Frankrijk. Na de anjerrevolutie lag zijn portret als affiche te koop in Lissabon. Nu schijnt hij in Spanje weer druk gelezen te worden. Overal waar het lente wordt duiken zijn ideeën op.

Zijn vrouw stierf in 1957, hij ging in 1960. Tot vlak voor zijn dood correspondeerde hij nog met de halve wereld over zaken de revolutie betreffende, maar op weg naar de brievenbus gebeurde het steeds vaker dat hij verdwaalde

●
Martin Schouten

Met dank aan mevrouw E. van Albada-Van Dien, C. Brendel, mevrouw G. Canne Meijer, W. J. Jong, J. Kloosterman, mevrouw D. Koelbloed, E. W. B. van de Muyzenberg, A. J. Pannekoek, G. A. van Riemsdijk, B. A. Sijes, mevrouw A. ten Houten-Pannekoek en de medewerkers van het Sterrenkundig Instituut van de Universiteit van Amsterdam.